

Literatuur en film in het vreemdetalenonderwijs

Ewout van der Knaap

u i t g e v e r i j | **C**
c o u t i n h o

bussum 2019

www.coutinho.nl/literatuurenfilmvto

Je kunt aan de slag met het online studiemateriaal bij dit boek. Dit materiaal bestaat uit bijlagen en suggesties om verder te lezen.

© 2019 Uitgeverij Coutinho bv

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

Uitgeverij Coutinho

Postbus 333

1400 AH Bussum

info@coutinho.nl

www.coutinho.nl

Omslag: studio Pietje Precies bv, Hilversum

Noot van de uitgever

Wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Personen of instanties die aanspraak maken op bepaalde rechten, wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

ISBN 978 90 469 0677 4

NUR 842

Voorwoord

Dit boek komt voort uit talrijke cursussen, workshops en lezingen die ik sinds 2005 landelijk en internationaal aan studenten en leraren heb gegeven. In al die situaties bleek dat er behoefte is aan handreikingen en een compleet overzicht van facetten van het literatuuronderwijs. Dat prikkelde mij om een boek te schrijven dat een steun in de praktijk kan zijn. Eigen onderzoek en begeleiding van projecten van promovendi bevestigden dat docenten vreemde talen ondersteuning in hun praktijk nodig hebben.

Dit boek is bedoeld voor (aanstaande) docenten vreemde talen eerste- en tweedegraads en voor professionals binnen de talen van het secundair onderwijs, mbo, hbo en wo.

Dankzij het geduld en vertrouwen van Nynke Coutinho kwam dit boek tot stand. In de aanloop naar dit boek waren er hoofdstukversies die door studenten en lerarenopleiders gelezen en waardevol becommentarieerd werden. De redacteurs Laura Schans en Roelien de Wolf ben ik erkentelijk voor opmerkingen en correcties.

Ewout van der Knaap
voorjaar 2019

Inhoud

Inleiding	12
Leeswijzer	15
Online studiemateriaal	16
1 Visies op het onderwijzen van literatuur en fictie	17
1.1 Inleiding	17
1.2 Doelen van literatuuronderwijs in het vto	17
1.2.1 De functionaliteit van literatuur in het vto	18
1.2.2 De relevantie van het ERK voor de literatuurles	19
1.2.3 Kerndoelen onderbouw en exameneisen voor alle talen	20
1.2.4 Interculturele doelen	22
1.2.5 Niveaus van literaire competentie	22
1.3 Inzichten over lezen, lezers en literariteit	25
1.3.1 De relatie tussen leesvaardigheid en literair lezen	25
1.3.2 Het belang van woordenschat	27
1.3.3 Van leesklimaat tot leesplezier	29
1.3.4 Waarden van literatuur(onderwijs)	32
1.3.5 De factoren van literariteit	32
1.3.6 Cultuurgerichte en leerlinggerichte docentprofielen	34
1.3.7 Een historisch perspectief op literatuur in het vto	37
1.4 Leerinhoudkeuze: enkele benaderingen van literatuur	38
1.4.1 Literatuur als onderdeel van fictie	39
1.4.2 Meervoudige benadering (bovenbouw)	39
1.4.3 Literariteit als doel	41
1.4.4 Inhoudsgericht talenonderwijs en het integratief model	41
1.4.5 Geïntegreerd literatuuronderwijs	43
1.5 Leerinhoudordening: enkele bouwstenen	44
1.5.1 Vrij lezen	44
1.5.2 Leesautobiografie	45
1.5.3 Taakgerichte benadering	46
1.6 Leeractiviteiten	47
1.6.1 Handelingsrepertoire	47
1.6.2 Lesplanning	48
1.6.3 Vrij lezen	49
1.6.4 Reading apprenticeship, buddy reading en bibliotherapie	56
1.6.5 Leerlingen leren vragen stellen	57
1.7 Evaluatie en toetsing	58
1.8 Ter reflectie	60

2	Werken aan literaire ontwikkeling	61
2.1	Inleiding	61
2.2	Doelen van literaire ontwikkeling	62
2.3	Leerinhoudkeuze: wat laten we leerlingen lezen?	63
2.3.1	Tekstselectie	63
2.3.2	ERK als uitgangspunt voor tekstkeuze	64
2.3.3	Tekstgenres: van gedichten tot graphic novels	66
2.4	Leerinhoudordening: hoe laten we leerlingen lezen?	72
2.4.1	Niveaumodel van literaire competentie	73
2.4.2	Selecteren van titels: balans tussen literariteit en taal	80
2.4.3	Opbouw van een literair leesprogramma	83
2.5	Leeractiviteiten: hoe oefenen de leerlingen?	84
2.5.1	Teksten lezen en bespreken in een klassikale situatie	85
2.5.2	Fasemodel bij behandeling van literaire teksten	87
2.5.3	Theatrale werkvormen bij literaire teksten	89
2.5.4	Gedichtanalyse	90
2.5.5	Opdrachten bij strips en graphic novels	91
2.5.6	Opdrachten bij korte verhalen	93
2.5.7	Interpreteren	94
2.6	Evaluatie en toetsing	96
2.7	Ter reflectie	99
3	Integratie van literatuur en taalvaardigheid	101
3.1	Inleiding	101
3.2	Uitgangspunten van een taalgerichte benadering van literatuuronderwijs	102
3.2.1	Doelen van een taalgerichte benadering van literatuuronderwijs	102
3.2.2	Integratie van taalvaardigheid	103
3.2.3	Oefenparameters	106
3.2.4	Tekstsoorten aan elkaar koppelen	107
3.3	Leesvaardigheid en literatuur	108
3.3.1	Leesstrategieën	108
3.3.2	Woordenschat	110
3.3.3	Leren interpreteren	111
3.4	Luistervaardigheid en literatuur	112
3.4.1	Songs	114
3.4.2	Poetryslam	118
3.4.3	Getoonzette gedichten	119
3.4.4	Naar verhalen luisteren en audioboeken	119
3.4.5	Interviews	120
3.4.6	Hoorspelen	121

3.4.7	Theaterteksten	121
3.5	Spreek- en gespreksvaardigheid en literatuur	122
3.5.1	Kennismakingsopdracht	123
3.5.2	Korte uitwisseling	125
3.5.3	Naspelen van dialogen	125
3.5.4	Autobiografie van personage	126
3.5.5	Hot seat-methode	126
3.5.6	Presentatie, nieuwsitem of interview	127
3.5.7	Wat weten we van het personage?	128
3.5.8	Rollenspel	128
3.5.9	Talkshow	129
3.5.10	Poetryslamformule	129
3.5.11	Vlogboek	129
3.5.12	Debat	130
3.5.13	Dilemma-analyse	131
3.5.14	Literatuurkring	132
3.6	Schrijfvaardigheid en literatuur	133
3.6.1	Dialogen	136
3.6.2	Poëzie	136
3.6.3	Personages beschrijven	138
3.6.4	Boekreclame	140
3.6.5	Vertalen (van songs en toneel)	141
3.6.6	Verdere inspiratie	142
3.7	Evaluatie en toetsing	142
3.7.1	Toetsvoorbeelden	142
3.7.2	Literatuurdorp	144
3.8	Ter reflectie	145
4	Interculturele benaderingen met literatuur	147
4.1	Inleiding	147
4.2	Doelen van een interculturele benadering	148
4.2.1	Interculturaliteit zichtbaar maken	148
4.2.2	Literatuur als bron	150
4.2.3	Koppeling aan het niveaumodel	152
4.3	Leerinhoudkeuze: onderdelen van interculturele lessen	152
4.3.1	Het ERK over interculturaliteit	153
4.3.2	Stereotypering thematiseren	154
4.4	Leerinhoudordening: zwaartepuntbepaling van interculturele lessen	154
4.4.1	Aandachtspunten voor een leerlijn interculturaliteit	154
4.4.2	Can do-statements voor interculturaliteit	157
4.4.3	Categorieën en thema's bij interculturele processen	158
4.5	Leeractiviteiten: manieren om interculturele lessen te geven	160

4.5.1	Omgaan met landenvergelijking	160
4.5.2	Referentialiteit: van strips tot cabaret	161
4.5.3	Een stappenplan voor interculturele analyse	163
4.5.4	Voorbeelden van geschikte discussievormen	164
4.5.5	Voorbeeld van een project	165
4.5.6	Films en werkelijkheid	167
4.6	Evaluatie en toetsing	168
4.7	Ter reflectie	171
5	Literaire vorming en film	173
5.1	Inleiding	173
5.2	Doelen van film vanuit literatuurdidactisch perspectief	174
5.3	Leerinhoudkeuze: bouwstenen van een leerlijn film	175
5.3.1	Uitgangspunten voor filmselectie	176
5.3.2	Werken met bekende 'formats'	178
5.3.3	Andere filmtypen	178
5.3.4	Filmanalyse als ondersteuning van literaire competentie	179
5.4	Leerinhoudordering: hoe laten we leerlingen kijken?	181
5.4.1	Filmbehandeling in de klas	181
5.4.2	Competentiegebieden als richtlijn	182
5.5	Leeractiviteiten: manieren om filmdidactisch te werken	183
5.5.1	Volgorde en aanbod	183
5.5.2	Presentatievormen	185
5.5.3	Zintuiglijkheid van films	186
5.5.4	Opdrachtvormen bij film	186
5.5.5	Didactiek van korte films	188
5.5.6	Literatuurverfilmingen	190
5.6	Evaluatie en toetsing	195
5.7	Ter reflectie	196
6	Literatuurgeschiedenis in het vreemdetalenonderwijs	197
6.1	Inleiding	197
6.2	Doelen van literatuurgeschiedenis in de les	197
6.2.1	Het belang van literatuurgeschiedenisonderwijs	198
6.2.2	Literatuurhistorische doelen nu	200
6.2.3	Literatuurhistorische doelen vroeger	201
6.3	Leerinhoudkeuze: opties benutten	202
6.3.1	Leerlingvisies op literatuurgeschiedenislessen	202
6.3.2	Samenwerken met Nederlands	203
6.3.3	Geïntegreerd literatuuronderwijs	204
6.3.4	Literatuurgeschiedenisboeken in het verleden	204
6.4	Leerinhoudordering: het inrichten van een curriculum	205

6.4.1	Periodiseren	205
6.4.2	Omgaan met chronologie	206
6.4.3	Geïntegreerd literatuuronderwijs	207
6.5	Leeractiviteiten: hoe kun je literatuurgeschiedenis aanbieden?	209
6.5.1	Verkleining van de historische afstand	210
6.5.2	Literatuurgeschiedenis, transfer en interculturaliteit	210
6.5.3	Benaderingen voor literatuurhistorische lessen	211
6.5.4	Koppeling van literatuurgeschiedenis aan taalvaardigheid	212
6.5.5	Gebruik van andere media	213
6.6	Evaluatie en toetsing	213
6.7	Ter reflectie	214
7	Werken met literaire terminologie	217
7.1	Inleiding	217
7.2	Doelen met het begrippenapparaat	217
7.3	Leerinhoudkeuze: gericht op toepassing	218
7.4	Leerinhoudordening: afstemming en fictiegebruik	218
7.4.1	Aansluiting bij Nederlands	219
7.4.2	Mogelijkheden met graphic novels en films	220
7.5	Leeractiviteiten: hoe kun je begrippen aanbieden?	222
7.5.1	Spanning	222
7.5.2	Open plek	223
7.5.3	Expertgroepen	224
7.5.4	Deductief of inductief?	225
7.5.5	Literaire mindmap	225
7.5.6	Spelvormen	227
7.5.7	Intertekstualiteit	227
7.5.8	Werken met voorbeelden	228
7.5.9	Werken met Disney-films	229
7.6	Evaluatie en toetsing	229
7.7	Ter reflectie	231
	Literaire terminologie	232
	Bibliografie	245
	Over de auteur	256

Inleiding

De taalvaardigheid van leerlingen in het vreemdetalenonderwijs (vto) groeit door het lezen van literatuur en door het aanbieden van andere media waarin literaire of fictionele strategieën worden gebruikt. Er valt in het vto veel te bereiken met literatuur en film; behalve voor taalvaardigheid ook op het vlak van persoonlijke en culturele ontwikkeling.

Literaire vormen kunnen al prominent in de onderbouw worden ingezet. Taallessen moeten namelijk ergens over gaan, en literatuur en film bieden die inhoud. De talenvakken hebben zoveel meer te bieden dan rijtjes, structuren en oefeningen. Een prominente rol voor literatuur en film zorgt ervoor dat het vak meer verdieping krijgt en minder voorspelbaar wordt: literatuur en film bieden een venster op de wereld en kunnen leerlingen enthousiast maken voor de taal en de culturen van de gebieden waar de taal wordt gesproken. Met allerlei teksten en films kun je binnen een klas en tussen klassen differentiëren op niveau en interesse.

Literatuur en film bestaan uit vele taalregisters en in vele gedaanten. Je kunt ze in veel gevallen goed aan communicatieve situaties koppelen. Vanuit de inhoud en de bijzondere vorm kun je prikkelende en relevante opdrachten geven waarmee leerlingen aan hun taalvaardigheid werken. Je kunt je leerlingen binnen je vak met literaire input bovendien vergezichten bieden, helpen bij hun persoonsontwikkeling en hun ontdekkingsreis langs allerlei culturen. Met literatuur en film kun je je leerlingen een poort tot de wereld bieden, ze komen erdoor in aanraking met andere gebruiken en omgangsvormen. Alleen schrijvers en denkers hebben op het belang van de verbeeldingskracht gewezen en op het belang om je te ontwikkelen door literatuur te lezen en vreemde talen te leren. Leerlingen die een cultuur hebben leren kennen via literatuur en film, hebben waardevolle culturele baggage meegekregen om met anderen in een vreemde taal te communiceren.

De talen hebben het moeilijk op school. Over het vreemdetalenonderwijs klinken schrikbarende berichten: steeds minder leerlingen kiezen naast Engels een tweede vreemde taal, en sommige Nederlandse scholen kiezen door een lerarentekort ervoor om Frans of Duits helemaal niet meer aan te bieden (De Zwaan, 2018). Vooral in het beroepsonderwijs hebben de vreemde talen het moeilijk. Als leerlingen ongeacht het profiel een tweede vreemde taal zouden moeten kiezen, zou de situatie kunnen verbeteren. Maar leerlingen geven aan dat zij steeds minder gemotiveerd zijn voor de talenvakken. Een mogelijke oorzaak hiervan is de focus op communicatieve vaardigheden, waardoor de lessen weinig ‘inhoud’ hebben en een zekere voorspelbaarheid kennen.

Uit onderzoek blijkt dat leerlingen steviger in de wereld en op de arbeidsmarkt staan als ze meerdere vreemde talen beheersen. Juist voor de inwoners van kleine landen is meertaligheid van groot belang. Dat sluit bovendien aan

op het doel van de Europese Unie 'dat iedere Europeaan naast zijn moedertaal twee vreemde talen spreekt'. Voor de mondigheid en mobiliteit van onze leerlingen is een aantrekkelijk aanbod in de vreemde talen cruciaal. Het vreemdetalenonderwijs heeft niet alleen een nutsfunctie, is niet enkel van economisch belang. Het heeft tevens een maatschappelijke, culturele en democratische waarde: leerlingen ontwikkelen zich tot goed geïnformeerde burgers die met mensen uit andere culturen standpunten kunnen uitwisselen.

De afgelopen jaren zijn er verschillende initiatieven ontstaan, rapporten verschenen en adviesgroepen opgericht om het onderwijs te vernieuwen (onder andere Curriculum.nu). De doelen van het vreemdetalenonderwijs worden herijkt. Interculturele kennis, houding en vaardigheden worden gezien als belangrijk in het onderwijs van de toekomst. Vreemde talen vormen hiervoor een belangrijke pijler. Experts pleiten ervoor cultuur en taalbewustzijn een duidelijke plek te geven in het talenonderwijs. Het Europees Referentiekader voor de Talen benadrukt het belang van literaire vormen voor het leren van een vreemde taal, vanaf de laagste niveaus.

De manier waarop de vreemde talen worden gegeven is in beweging. De vaardigheden lezen, schrijven, luisteren, spreken en grammatica krijgen binnen het huidige vreemdetalenonderwijs de voorkeur; literatuur is de laatste twintig jaar naar de achtergrond gedrongen doordat de focus ligt op het talige handelen in diverse communicatieve situaties. Daarnaast wordt literatuur vaak pas in de bovenbouw onderdeel van onderwijs in vreemde talen, om te voldoen aan het aantal te lezen titels voor het eindexamen. Literatuur wordt vaak nog gezien als te moeilijk voor de onderbouw, omdat er een bepaalde mate van leesvaardigheid voor nodig is (Lucas, 2015).

De talenvakken kunnen nog beter op elkaar aansluiten. In vernieuwingsplannen staat meer samenhang centraal en in het vreemdetalenonderwijs krijgen creatieve vormen van taal, interculturele componenten en taalbewustzijn de ruimte.

Dit boek helpt (aankomende) leraren vreemde talen om rijke, afwisselende, uitdagende lessen te ontwerpen mét de inzet van literatuur en film. We gaan in dit boek in op de vele kansen om literatuur en andere fictievormen te integreren in het vreemdetalenonderwijs. Er zijn veel meer mogelijkheden om literatuur een plek te geven in de lessen Engels, Frans, Duits of Spaans dan enkel het lezen van een vaststaand aantal titels voor een leeslijst als onderdeel van het eindexamen. Dit boek biedt legio voorbeelden. Te denken valt aan prikkelende, vernieuwende werkvormen zoals vrij lezen, gespreksopdrachten naar aanleiding van vertelsituaties, creatief schrijven, het organiseren van een literatuurdorp. Ook kan film in de lessen gekoppeld worden aan taalvaardigheid en literatuurdoelen, bijvoorbeeld het vervaardigen van dagboekpassages van een personage, het naspelen van situaties en het achterhalen van de intenties van de regisseur. In dit boek worden tevens handreikingen gedaan

om de samen- en wisselwerking tussen de vreemde talen en met Nederlands te stimuleren, bijvoorbeeld door een gezamenlijk niveaumodel te hanteren, de gebruikte benaderingen op elkaar af te stemmen en thematisch onderwijs te geven. Een levendige samen- en wisselwerking zorgt voor een sterkere positie van het talenonderwijs. Bovendien vergroot je het plezier in je vak en wek je de belangstelling van de leerlingen.

Dit boek voorziet in de behoefte naar meer inzicht en samenhang in de literatuurdidactiek voor vreemde talen. Uit een enquête blijkt dat onderbouwdocenten Duits behoefte hebben aan meer houvast voor de didactische aanpakmogelijkheden van literatuur (Lehrner-te Lindert, Van der Knaap & De Graaff, 2018a; 2018b). Cultuur vinden bijna alle docenten Duits, Frans en Spaans in een enquête een belangrijk onderdeel van het vreemdetalenonderwijs en 89 procent vindt literatuur belangrijk voor het curriculum (Schat, De Graaff & Van der Knaap, 2018). Leraren aarzelen om meer aandacht aan literatuur in hun lessen te besteden, omdat er weinig tijd voor is. Dit probleem kan worden opgelost door literaire teksten aan taalvaardigheidsopdrachten te koppelen, wat nog weinig gebeurt. Koppeling vindt bijvoorbeeld plaats als leerlingen de gedachten van een personage uitwerken waardoor ze zich in een verhaallijn moeten inleven. Ook film kan input zijn voor dit soort opdrachten.

Als leraar dien je over een breed handelingsrepertoire te beschikken om te kunnen omgaan met verschillende onderwijssituaties. Daartoe moet je allerlei inzichten kritisch verwerken als je lessen ontwerpt. Er wordt dus veel van je gevraagd! Literatuur en film een prominente plaats geven in je onderwijs vergt wat oefening, maar je krijgt er veel voor terug. Dit boek maakt duidelijk dat er veel mogelijkheden zijn om samenhangende en uitdagende lessen te geven, waardoor leerlingen cultuur- en taalbewustzijn ontwikkelen.

Een belangrijk didactisch principe is dat van de doorlopende leer- en leerlijn: wat er in de lagere en hogere klassen gebeurt, moet op elkaar aansluiten. Naast de doorlopende leerlijn zijn ook integratie van de vaardigheden, koppeling van de vaardigheden met de (inter)culturele inhoud en taalbewustzijn van belang. Dit boek gaat uit van deze uitgangspunten en maakt gebruik van belangrijke instrumenten als het ERK, een literair niveaumodel en een matrix met filmcompetenties. Integratie van literatuur kun je realiseren door koppeling aan taalvaardigheid, door inbedding in intercultureel onderwijs, door koppeling aan film en door samenwerking met andere talen.

Dit boek gaat uit van de praktijk van het heden, probeert uit het verleden te leren, kijkt vooruit en biedt stof om nieuwe wegen in te slaan. Onderwijs is altijd in beweging en je kunt het met dit boek ook zelf in beweging brengen.

Dit boek bestaat uit zeven hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk biedt een theoretisch fundament en bespreekt visies op literatuuronderwijs. Hoofdstuk 2 laat zien hoe je de tekstkeuze kunt laten aansluiten bij de literaire ontwikkeling van leerlingen. In hoofdstuk 3 komen mogelijkheden om taalvaardigheidsdoelen aan literatuur te koppelen aan de orde. In hoofdstuk 4 staat het werken met interculturele benaderingen centraal. Hoofdstuk 5 bespreekt het benutten van film voor fictieonderwijs. Hoofdstuk 6 laat zien hoe literatuurgeschiedenis in het vto kan worden ingepast. In hoofdstuk 7 staan literaire begrippen en concepten centraal.

Alle hoofdstukken, behalve het eerste en derde, zijn als volgt ingedeeld:

- 1 Inleiding
- 2 Doelen
- 3 Leerinhoudkeuze
- 4 Leerinhoudordening
- 5 Leeractiviteiten
- 6 Evaluatie en toetsing
- 7 Ter reflectie

Dat betekent dat vanuit de doelstellingen wordt beredeneerd welke onderdelen in aanmerking komen voor behandeling (leerinhoudkeuze), dat mogelijkheden worden besproken om de lesstof te structureren (leerinhoudordening) en dat aandacht wordt besteed aan hoe je in de les aan de leerinhoud kunt werken (leeractiviteiten). Ieder hoofdstuk wordt afgesloten met toetsingsmogelijkheden ter afronding van de leeractiviteiten en met reflectievragen om het hoofdstuk te verwerken. Hoofdstuk 1 biedt tevens een paragraaf met inzichten over lezen, lezers en docentfactoren. Hoofdstuk 3 is naar de vaardigheden geordend. In de hoofdstukken staan in kaders voorbeelden, werkvormen, tips, weetjes en theorie.

Gebruikers verschillen van elkaar. Wie in de dagelijkse praktijk meteen steun bij een bepaald onderdeel nodig heeft, kan naar de desbetreffende paragraaf. De hoofdstukken hoeven niet in de aangeboden volgorde gelezen te worden. Er zijn kruisverwijzingen opgenomen en de begrippenlijst en het register bieden ook oriëntatie. De begrippenlijst functioneert als naslagwerk en geeft een basis voor de praktijk.

Online studiemateriaal

Op **www.coutinho.nl/literatuurenfilmvto** vind je het online studiemateriaal bij dit boek. Dit materiaal bestaat uit:

- » suggesties voor verder lezen met tips voor literatuur en handige websites;
- » bijlagen.

De volgende bijlagen zijn op de website te vinden:

- » een overzicht van de tekstenmerken en de taakuitvoering van de eerste vier referentieniveaus van het niveaumodel van literaire competentie (bij paragraaf 1.2.5);
- » een format voor een lessenreeks (bij paragraaf 1.6.2);
- » een tabel met vragen waarmee je het leesniveau van leerlingen kunt vaststellen (bij paragraaf 2.4.1);
- » een werkblad dat leerlingen kunnen gebruiken om zelf hun literaire leesniveau in te schatten (bij paragraaf 2.4.1);
- » een voorbeeld van een boektoets met een scoreformulier (bij paragraaf 2.6);
- » een scoreformulier voor animatiefilmpjes gemaakt met PowToon (bij paragraaf 3.6.4);
- » een uitgebreide beschrijving van competentiegebieden die bij gebruik van film in de klas aan de orde zijn (bij paragraaf 5.4.2).

In de tekst wordt naar de bijlagen verwezen met het volgende icoontje:

1

Visies op het onderwijzen van literatuur en fictie

I.1 Inleiding

In de hedendaagse vreemdetalendidactiek is literatuur meestal maar een kleine component. De nadruk ligt op communicatieve vaardigheden: lezen, luisteren, gesprekken voeren, spreken en schrijven. Daarnaast komt literatuuronderwijs aan bod bij het vak Nederlands en de kunstvakken. Toch zijn er veel mogelijkheden om verschillende literaire vormen in het vreemdetalenonderwijs zinvol te integreren. In dit hoofdstuk gaan we in op verschillende visies op literatuuronderwijs. In paragraaf 1.2 bespreken we de doelen en vervolgens kijken we in paragraaf 1.3 naar inzichten over lezen, lezers en docentfactoren die van invloed zijn op literatuuronderwijs. In paragraaf 1.4 tot slot gaan we in op de verschillende benaderingen om literatuur en fictie te onderwijzen. In de paragrafen 1.5 en 1.6 behandelen we mogelijkheden om je onderwijs in te richten.

Leerdoelen

Dit hoofdstuk geeft antwoord op de volgende vragen:

- » Welke doelen voor literatuur en andere fictie zijn er voor de onder- en bovenbouw?
- » Hoe verhouden de doelen in het moedertaalonderwijs zich tot die in het vto?
- » Welke inzichten over literair lezen zijn voor mijn les relevant?
- » Welke benaderingen van literatuuronderwijs zijn er?

I.2 Doelen van literatuuronderwijs in het vto

Het is belangrijk dat er bij literatuuronderwijs sprake is van een doorlopende leer- of leeslijn, waarbij de doelen in onderbouw en bovenbouw goed op elkaar aansluiten. Wanneer literaire teksten in de eerste leerjaren zijn ingebed, is er

in latere leerjaren geen geforceerde aandacht voor literatuur nodig en treedt er geen 'literatuurschok' (Hulshof, Kwakernaak & Wilhelm, 2015, p. 391) op.

1.2.1 De functionaliteit van literatuur in het vto

Er is veel onderzoek gedaan naar de functionaliteit van het gebruik van literaire teksten in het vreemdetalenonderwijs. We hebben de meest gehanteerde en gevalideerde argumenten op een rij gezet (Brumfit & Carter, 1986; Byram, 1997; Day & Bamford, 2002; Krashen, 2004).

- 1 Literaire teksten zijn geschikt om aan woordenschat, grammatica, uitspraak, tekstbegrip te werken.
- 2 Literaire teksten bieden kennis van land en volk aan.
- 3 Literaire teksten zijn geschikt voor esthetische doeleinden.
- 4 Literaire teksten zijn geschikt voor interculturele vorming.
- 5 Literaire teksten zijn een belangrijke bron van intellectuele ontwikkeling.
- 6 Literaire teksten zijn een belangrijke bron van morele ontwikkeling.
- 7 Literaire teksten zijn een belangrijke bron van emotionele ontwikkeling.

Deze argumenten sluiten goed aan bij de ingrediënten voor goed vto. De vaardigheid van leerlingen in een vreemde taal wordt bevorderd als wordt voldaan aan drie voorwaarden:

- » groot taalaanbod dat op de doelgroep is toegesneden;
- » veel interactiemogelijkheden in echte communicatiesituaties;
- » aandacht voor begrip en betekenis.

Het aanbod – de eerste voorwaarde – kunnen we vinden in literaire input. Een literaire tekst, bijvoorbeeld een kort verhaal of een gedicht, kan uitgangspunt zijn voor de les en in het communicatieve handelen centraal staan. Met de leerlingen bespreek je bijvoorbeeld het dilemma waar een personage mee worstelt. Vervolgens bereiden leerlingen een gesprek voor over het dilemma tussen het personage en een vriend(in). Zodoende komen ook de interactie (tweede voorwaarde) en begrip en betekenis (derde voorwaarde) aan bod.

Het lezen van literatuur bevordert diverse competenties (zie voor een definitie paragraaf 1.2.5) die ook voor het moedertaalonderwijs relevant zijn. Wanneer we dit formuleren in onderwijsdoelen, houdt dit in dat leerlingen:

- 1 literaire teksten kunnen gebruiken om over te spreken en schrijven;
- 2 literaire teksten van diverse omvang en kwaliteit kunnen lezen;
- 3 kennis van literaire vormen ook kunnen toepassen in ander mediagebruik;
- 4 vertelstructuren kunnen identificeren en hanteren;
- 5 hun tekstbeleving kunnen formuleren;
- 6 door literaire teksten andere culturen leren kennen en die aan de eigen leefwereld kunnen relateren;

- 7 hun kennis over literaire teksten van een andere cultuur kunnen inzetten om verschijnselen te duiden (Surkamp, 2010, pp. 138-139).

In deze paragraaf nemen we deze doelen in vogelvucht door, in de overige hoofdstukken komen ze uitgebreider aan de orde. Gelezen teksten zijn (a) aanleiding om te handelen, aansluitend bij het principe in het vto dat een communicatiesituatie uitnodigt om te reageren. Zoals gezegd kan literatuur aanleiding zijn om andere taken uit te voeren. Literaire teksten kunnen dus input zijn van talig handelen, maar de voorwaarde is wel een leerlinggerichte tekstkeuze. Dat (b) de omvang en kwaliteit van die literaire teksten nogal kan uiteenlopen, en dat bij het klimmen van de leerjaren de complexiteit toeneemt, lijkt logisch. In de onderbouw zullen eenvoudige titels worden gelezen, zowel om veel leeservaring op te doen als om cultuurspecifieke zaken te leren kennen. Dat de kennis van literaire vormen relevant is bij (c) ander mediagebruik wordt omvat door het begrip fictie, waarmee alle verhaalvormen worden bedoeld waarin de werkelijkheid verbeeld wordt met een ander doel dan het informeren van lezers of kijkers (zie verder paragraaf 1.4.1). Wat leerlingen aan kennis van en vaardigheden over literaire vormen opdoen, nemen ze mee als ze andere media gebruiken. Dat geldt ook voor hoe ze hebben leren omgaan met (d) vertelstructuren en hun (e) tekstbeleving. Omdat literaire teksten (f) toegang tot andere culturen bieden, wordt de omgang ermee vanuit de interculturele didactiek sterk gestimuleerd. Deze interculturele didactiek benadrukt ook dat (g) opgedane kennis van literaire teksten waardevol is om andere cultuuruitingen te kunnen duiden.

1.2.2 De relevantie van het ERK voor de literatuurles

De doelstellingen en de inhoud van het vto zijn sinds enkele decennia sterk op functionele communicatie gericht, en minder op literatuuronderwijs. Het Europees Referentiekader (ERK) is het fundament van veel onderwijsmateriaal en beschrijft zes beheersingsniveaus, waarbij vijf taalvaardigheden worden onderscheiden: lezen, luisteren, gesprekken voeren, spreken en schrijven. De opstellers van het ERK hechten ook aan onderwijsdoelen die met literatuur kunnen worden bereikt: esthetische, intellectuele, morele, emotionele, taalkundige en culturele doelen. De verschillende doelen en activiteiten die bij het ERK horen, geven aan dat literatuur en in bredere zin 'fictie' (zie paragraaf 1.4.1) een vanzelfsprekend onderdeel kan zijn van het vto. Voorbeelden van 'esthetische vormen van taalgebruik' zijn volgens het ERK (Meijer & Noijons, 2008, p. 54):

‘Fantasierijk en artistiek taalgebruik is zowel educatief als op zichzelf belangrijk. Esthetische activiteiten kunnen productief, receptief, interactief of bemiddelend zijn, [...] zowel in gesproken als in geschreven vorm. Hiertoe behoren activiteiten als:

- » zingen (kinderliedjes, volksliedjes, popsongs, enz.);
- » verhalen hervertellen en herschrijven, enz.;
- » aan de verbeelding ontsproten teksten (verhalen, rijmpjes, enz.);
- » beluisteren, lezen, schrijven en uitspreken, met inbegrip van audiovisuele teksten, spotprenten, beeldverhalen, enz.;
- » stukken (naar een script of geïmproviseerd) e.d. uitvoeren;
- » de productie, receptie en uitvoering van literaire teksten, zoals het lezen en schrijven van teksten (korte verhalen, romans, gedichten, enz.) en het uitvoeren van en kijken/luisteren naar recitals, toneelstukken, opera’s, enz.’

De opstellers van het ERK benadrukken dat literatuur helpt om elkaars culturen te leren kennen en begrijpen. Literatuur dient met andere woorden behalve voor individuatie (geestelijke en emotionele ontwikkeling van het individu) en socialisatie (het deel uitmaken van een maatschappelijk verband) ook voor culturalisatie (het kunnen participeren in een cultuur) (Abraham & Kepser, 2016, p. 27). In het supplement bij het ERK is de aandacht voor literatuur explicieter. De makers merken op dat lezen ook een vrijetijdsactiviteit is, dat taalgebruikers op de lagere niveaus een persoonlijke reactie op creatieve teksten moeten kunnen geven en dat ze op de hogere niveaus die teksten kritisch moeten kunnen analyseren (Council of Europe, 2018, p. 51).

1.2.3 Kerndoelen onderbouw en exameneisen voor alle talen

Onderwijs is altijd in beweging en ook talencurricula zijn niet statisch. De Nederlandse documenten die de doelen beschrijven bieden een richtlijn voor wat je met literatuur en fictie in de onder- en bovenbouw doet.

De kerndoelen die voor Engels zijn geformuleerd, zijn leidraad voor de andere moderne talen in de onderbouw (SLO, 2016, p. 9). De termen ‘literatuur’ en ‘fictie’ vind je in de kerndoelen niet, maar in het vernieuwde ERK wel.

Wat leerlingen bij Nederlands leren is ook belangrijk voor het vto. Relevant voor literair lezen in de onderbouw is bijvoorbeeld kerndoel 8 van Nederlands: ‘De leerling leert verhalen, gedichten en informatieve teksten te lezen die aan zijn belangstelling tegemoetkomen en zijn beleavingswereld uitbreiden’ (SLO, 2016, p. 8). In het volgende citaat zijn enkele relevante subdoelen bij dit kerndoel uitgewerkt. De voorkennis die jouw leerlingen bij Nederlands hebben opgedaan, kun je gebruiken in de vreemdetalenles.

De leerling leert in de onderbouw bij Nederlands onder andere (De Boer, 2007, p. 26):

- » 'verhalen lezen en er verwerkingsopdrachten bij maken;
- » (jeugd)boeken lezen en er verwerkingsopdrachten bij maken;
- » gedichten lezen en er verwerkingsopdrachten bij maken;
- » (...) uitleggen over welke onderwerpen hij graag leest en welke tekstsoorten zijn voorkeur hebben.'

Ook de exameneisen voor het vmbo Nederlands (kaderberoepsgerichte leerweg (kb), gemengde leerweg (gl)/theoretische leerweg (tl)) zijn relevant voor het vto, om aan te kunnen sluiten op wat geoefend is.

Exameneisen voor het vmbo Nederlands (kb, gl/tl)

De kandidaat kan:

- » verschillende soorten fictiewerken herkennen;
- » de situatie en het denken en handelen van de personages in het fictiewerk beschrijven;
- » de relatie tussen het fictiewerk en de werkelijkheid toelichten;
- » kenmerken van fictie in het fictiewerk aanwijzen;
- » relevante achtergrondinformatie verzamelen en selecteren;
- » een persoonlijke reactie geven op een fictiewerk en deze toelichten met voorbeelden uit het werk.

Bron: Examenprogramma Nederlands vmbo, p. 5

De eindexameneisen voor Nederlands en het vto in havo en vwo grijpen wat betreft literatuuronderwijs in elkaar. 'Literatuur' is bij alle talen een van de zes examendomeinen. De ruimte die het domein literatuur op havo en vwo in de schoolexamens bij Nederlands inneemt, varieert momenteel van 15 tot 40 procent, terwijl SLO voorstelt daar 45 procent van te maken vanwege de balans in het programma en het belang van vergelijkbaarheid van scholen (Meestringa & Ravesloot, 2012). Literatuur is verdeeld in drie subdomeinen: literaire ontwikkeling, literaire begrippen en literatuurgeschiedenis.

Subdomeinen literatuur havo/vwo

- » *Literaire ontwikkeling*. De kandidaat kan beargumenteerd verslag uitbrengen van zijn leeservaringen met ten minste 3 (mvt) / 8 (NL, havo) / 12 (NL, vwo) literaire werken.
- » *Literaire begrippen* (mvt: alleen vwo). De kandidaat kan literaire tekstsoorten herkennen en onderscheiden, en literaire begrippen hanteren in de interpretatie van literaire teksten.

» *Literatuurgeschiedenis* (mvt: alleen vwo). De kandidaat kan een overzicht geven van de hoofdlijnen van de literatuurgeschiedenis en de gelezen literaire werken plaatsen in dit historisch perspectief.

Bron: Meestringa & Ravesloot, 2012

Op deze drie subdomeinen gaan we in de hoofdstukken 2, 6 en 7 verder in.

1.2.4 Interculturele doelen

Kennis van land en volk – oftewel de cultuur – is traditioneel een smaakmaker om het vto in te richten. Maar behalve feitenkennis is ook reflectie op en handelen met kennis belangrijk: het bezien van deze kennis in een breder, intercultureel perspectief. Interculturaliteit is daarom uitgangspunt van modern vto: ‘In een interculturele benadering is een van de centrale doelstellingen van taalonderwijs het bevorderen van de positieve ontwikkeling van de gehele persoonlijkheid en het identiteitsbewustzijn van de leerder in reactie op de verrijkende ervaring van alles wat anders is in taal en cultuur’ (Meijer & Noijons, 2008, p. 7).

Door te lezen, films te kijken en cetera ontwikkelen leerlingen verschillende perspectieven op een andere cultuur, leren ze over waarden en overtuigingen van anderen en leren ze daarover met anderen te communiceren. Wie een vreemde taal leert, beweegt zich tussen twee culturen en heeft ook baat bij literaire input. In hoofdstuk 4 gaan we verder in op interculturele competenties in literatuuronderwijs.

Draagvlak

Bijna alle docenten Duits, Frans en Spaans antwoordden in een enquête dat ze cultuuronderwijs een belangrijk onderdeel van hun curriculum vinden. Bijna 90 procent vindt literatuur een belangrijk onderdeel van het bovenbouwcurriculum en bijna 90 procent is bekend met het concept interculturele competentie. In hun eigen literatuuronderwijs zeggen ze meer de ontwikkeling van taalvaardigheden en interculturele doelen na te streven dan dat ze zich op de eindtermen richten. Voor een interculturele, taalgerichte aanpak van de literatuurlessen is veel draagvlak (91,4 procent) (Schat, De Graaff & Van der Knaap, 2018).

1.2.5 Niveaus van literaire competentie

Met de term literaire competentie werd oorspronkelijk benadrukt dat literatuur een speciale cognitieve houding vereist: de lezer moet zowel receptief als productief in staat zijn om een tekst te verwerken (Culler, 1981). Competentie

is de som van kennis, procedurele en algemene vaardigheden. Dit begrip is niet onomstreden, vooral omdat het betekent dat de focus is gericht op allerlei handelingen, terwijl – in het bijzonder bij cultuur – niet alles aan kennis en bildung precies meetbaar is. Bovendien is leesplezier geen competentie en toch belangrijk. Een bruikbare definitie van literaire competentie voor het moedertaalonderwijs is de volgende (Bolscher, Dirksen, Houkes & Van der Kist, 2004, p. 175):

‘Literaire competentie is het vermogen om met en over literatuur te communiceren, dus het vermogen om tot zinnige leeservaringen te komen met literaire teksten van allerlei niveau, en het vermogen om de reacties op die literaire teksten helder te verwoorden.’

Bij deze definitie kunnen we de volgende vragen stellen: hoe communiceren leerlingen over teksten (schriftelijk, mondeling, in welke situatie, monologisch of dialogisch)? Welke criteria horen bij deze communicatie? Hoe zijn ‘zinnig’ en ‘helder’ bepaald? In welke taal communiceren leerlingen over teksten? Bij dialogisch: met wie (leraar, leeftijdgenoot in of buiten de klas) communiceren de leerlingen?

Verder is het belangrijk om te benadrukken dat de definitie van literaire competentie genuanceerd is: competentie is niet absoluut maar gebonden aan een ontwikkelingsmoment (Coenen, 1992; Witte, 2008).

Het uitgangspunt van de communicatieve benadering in het vto is dat de doel-taal ook de voertaal is. Dit principe kun je ook hanteren bij literaire competentie, zoals hiervoor gedefinieerd. De beheersingsniveaus van het ERK geven aan hoe leerlingen hun bevindingen of mening rondom een literaire tekst mondeling of schriftelijk kunnen verwoorden.

Literaire competentie heeft volgens Diehr en Surkamp (2015, p. 25) te maken met de ontwikkeling van:

- » *talige competenties* (onder andere activering van talige vaardigheden, leesstrategieën en -technieken, de vaardigheid om over de tekst mondeling en schriftelijk te kunnen communiceren);
- » *esthetische en cognitieve competenties* (onder andere inhoudelijk tekstbegrip, hypothesevorming, contextualisering, herkennen van waarden, kritische beoordeling, waardeoordelen);
- » *competenties bij motivatie en houding* (onder andere bereidheid, associatief vermogen, verbeelding, inlevingsvermogen, plezier aan esthetische kenmerken).

Deze verschillende competenties bereiken leerlingen niet vanzelf, zij bouwen deze op door een goed gekozen aanbod en passende opdrachten. Bovendien zijn er gradaties in het niveau dat leerlingen kunnen bereiken.

Wat kunnen leerlingen met de literaire competentie die ze bij Nederlands hebben ontwikkeld in de lessen Duits, Engels, Frans en Spaans? Hoe kunnen scholen de transfer tussen het Nederlands en het vto bewerkstelligen? Er bestaan verschillende didactische modellen over de overdraagbaarheid van literaire competentie (Van der Knaap, 2015), die in paragraaf 1.3.1 aan de orde komen.

De vier voor Nederlands wettelijk verplichte referentieniveaus voor de taal van fictieve, narratieve en literaire teksten zijn ook voor docenten in het vto van belang. Deze geven het niveau van literaire competentie aan waarover een leerling van een bepaald onderwijsniveau dient te beschikken. Houd daarom als docent vreemde talen zo veel mogelijk rekening met de doelen voor Nederlands om de aansluiting tussen de vakken te bevorderen.

Referentieniveaus voor taal: fictionele, narratieve en literaire teksten

- 1F Eind basisonderwijs: 'kan jeugdliteratuur belevend lezen'
- 2F Eind vmbo-bb/kb en mbo1/2: 'kan eenvoudige adolescentenliteratuur herkenkend lezen'
- 3F Eind vmbo-gl/t, eind havo en mbo4: 'kan adolescentenliteratuur en eenvoudige volwassenenliteratuur kritisch en reflecterend lezen'
- 4F Eind vwo: 'kan volwassenenliteratuur interpreterend en esthetisch lezen'

Bron: Doorlopende leerlijnen Taal en Rekenen, 2009, p. 14

Op de website bij dit boek vind je een overzicht van de tekstenmerken en de taakuitvoering bij de vier niveaus.

De referentieniveaus geven je houvast om een curriculum vorm te geven. Aan de referentieniveaus taal liggen zes niveaus van literaire competentie ten grondslag (zie paragraaf 2.4.1). Witte (2008) bracht in kaart hoe de literaire ontwikkeling van leerlingen in het voortgezet onderwijs bij het vak Nederlands verloopt. Hij beschreef kenmerken van leerlingen en prozateksten in relatie tot elkaar en stelde vast dat de zes niveaus van literaire competentie per klas sterk uiteenlopen. Dit betekent dat maatwerk in de literaire ontwikkeling noodzakelijk is.